

MARTÍ L'HUMÀ I ELS BANYS. EL TERMALISME A CATALUNYA DURANT L'EDAT MITJANA¹

JOAQUIM GRAUPERA I GRAUPERA

RESUM

El Rei Martí l'Humà l'any 1400 va fer una breu estada a les termes de la Garriga per tal de guarir-se d'unes malalties que havia contret durant la seva estada a Saragossa. En l'article que s'ofereix, a banda de comentar l'esmentat viatge del rei Martí i la seva vinculació amb les termes de la Garriga s'aprofita el fet per analitzar la utilització de les aigües per al bany i els edificis que se'n derivaren a l'època medieval. Principalment s'analitzen tres de les funcions més destacades: els hammams o banys àrabs, els *miqvé* jueus o banys de purificació i els balnearis vinculats a l'ús terapèutic. En els primers, els quals arribaran a Catalunya per la via musulmana, es fa evident el pes de l'herència romana, sobretot en el contrast de la temperatura de l'aigua, que determinarà la disposició dels seus espais, principalment orientats al lleure. Els segons, amb pocs exemples coneguts a casa nostra, utilitzen els banys per a una purificació més espiritual que física abans d'entrar al recinte sagrat de les sinagogues jueves i els últims fan servir el poder curatiu de les aigües o bé amb la ingesta o per mitjà del bany fet que derivarà en la construcció d'edificis hospitalaris.

PARAULES CLAU: termes, balnearis, hospitals, miqvé, hammams, aigües termals.

¹ Part d'aquest article s'inscriu en la tesi doctoral *L'art gòtic en el Baix Maresme (segles XIII-XVI)* dirigida per la Dra. Francesca Español i Bertran. Programa "Història, teoria i crítica de les arts" Bienni 2002-2004. En procés de realització. Voldria agrair per a la confecció d'aquest article les col·laboracions d'Albert Viñalonga, Esther Mauri, Joan Francesc Clariana i Ramon Coll.

ABSTRACT

King Martí l'Humà in 1400 made a short stay in la Garriga thermae in order to heal some aches that he had contracted during his stay in Saragossa. In the present article, besides commenting the aforesaid journey of King Martí and his links to La Garriga thermae, this fact is also used in order to analyze the uses of bathing waters and the buildings to them related in the Middle Ages. Three main functions are analyzed: hammams or Turkish baths, jewish *miqvé* or purification baths, and therapeutical baths. The first type arrived to Catalonia through the muslims and shows a clear Roman tradition influence, mainly in the contrast on the water temperatures, which causes the arrangement of the rooms, and in their leisure orientated function. Of the second type there are but few examples known in Catalonia, these baths were used for a more spiritual than physical purification, before entering in the jewish Synagogue. In the last type, the waters are used for their curative benefits either by bathing in them or by drinking them, and for this reason hospital buildings were built near by.

KEY WORDS: thermae, watering places, hospitals, *miqvé*, hammams, hot springs.

Després de diversos segles de desús, a la baixa edat mitjana, l'ús de les aigües de forma terapèutica i lúdica va viure una certa revifalla. La base de l'estructura i la disposició de les instal·lacions va arribar a l'occident europeu per la tradició àrab ja que el record de les termes romanes s'havia esborrat i la majoria dels edificis termals de les ciutats romanes catalanes s'havien amortitzat des de l'antiguitat tardana. Moltes de les fundacions romanes dedicades a l'aigua termal es reutilitzaran com a fundacions hospitalàries i les termes lúdiques de caràcter urbà s'edificaran de nou inspirant-se en els banys de tradició cultural àrab. A Catalunya es conserven encara alguns exemplars d'aquestes instal·lacions que consta que van ser utilitzades per a la curació de malalties diverses i van ser utilitzades pels magnats i els grups socials benestants de l'època. Tenim documentat que l'any 1400 el rei Martí l'Humà va utilitzar les instal·lacions termals de la Garriga per tal de guarir-se de unes malalties que patia. Aquest fet és aprofitat en aquest article per presentar una visió de conjunt de les instal·lacions dedicades a l'aigua que hi ha documentades a Catalunya en època medieval.

L'estada de Martí l'Humà a la Garriga

Les fonts documentals ens testen una breu estada a la Garriga del rei Martí l'Humà en el mes de maig del 1400 juntament amb la reina i esposa Maria de Luna. La vinculació del rei Martí amb la història de la Garriga no se cenyeix solament a l'ús terapèutic de les seves aigües sinó que, en altres qüestions, la vila de la Garriga prendrà un aspecte rellevant. En primer lloc, va ser el mateix rei Martí qui va incorporar a la corona la seva jurisdicció el 21 de desembre de 1397. En aquesta data

va redimir la parròquia de la Garriga de la jurisdicció d'Eimeric de Centelles i la va reincorporar a la jurisdicció reial i va concedir uns capítols segons els quals es regiria a partir d'aquest moment la seva universitat o comú. També, en un document datat el 14 de maig de 1400, va autoritzar l'explotació termal de les aigües i va permetre la construcció d'un hospital aprofitant les velles estructures dels banys.

El fet del seu viatge a la Garriga es deu a diversos problemes de salut que va patir el rei mentre estava a Saragossa l'any 1398, celebrant corts. Les notícies que ens han arribat d'aquestes malalties són diverses, per una part els documents testen una úlcera a la cama i per altra banda, també hi consta l'existència d'unes febres que tenia el rei anomenades terçanes i quartanes.² Aquest fet va fer que es reclamés la presència de Guillem Sagarriga, el metge reial,³ que estava a Barcelona en aquells moments, i va ser ell qui va recomanar el fet de "prendre les aigües" a la Garriga. Sobre la malaltia contreta, sabem que la febre "quartana", també coneguda com a "quartera", és una febre palúdica (*Plasmodium malarie*) que es propaga per la picada de la femella del mosquit anòfeles o bé pel contacte amb sangs infectades. S'anomena "quartana" quan s'agafa febre el primer dia i després de dos dies sense tenir-ne (període apirètic) torna a aparèixer aquesta en el quart dia. És terçana quan el rebrot febril succeeix en el tercer dia en comptes del quart. Altres fonts ens parlen que el rei també patia artritis.⁴

L'estudi de la correspondència efectuada en aquells moments ens permet dibuixar l'itinerari realitzat en el desplaçament des de Saragossa fins la Garriga.⁵ Va partir de Saragossa el 10 d'abril de 1400 realitzant un trajecte en barca fins a Móra d'Ebre on hi va arribar l'endemà per continuar el trajecte per carretera fins a Tarragona on va fer una breu estada del 13 al 19 d'abril en motiu de la festa de Pasqua.⁶ El trajecte va continuar fins a Vilafranca del Penedès on també hi va fer una altra curta estada entre el 21 i 24 d'abril en motiu de la festivitat de Sant Jordi. El viatge va continuar per Martorell fins al monestir de Sant Cugat del Vallès on, entre els dies 26 o 27 d'abril, es va reunir amb els Diputats de la Generalitat.⁷ El viatge va

² "(...) nos trobam mol be ab los banys, e jassia que no siam del tot quitis de la febre de la quartana, pero stan ne molt mills que no fayem e som ben guarits de alguns accidents que haviem en nostra persona. (...)". ACA: Reg. 2243, fol. 99v, GIRONA: *Itinerari...*, p.75.

³ Metge Guillem Sagarriga, cirurgià de la casa reial catalanoaragonesa des del 1364. Va ser també entre 1392 i 1393 l'informador del rei Joan I a París.

⁴ Joseph M. ROCA, "La medicina catalana en temps del rey Martí", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1919.

⁵ Daniel GIRONA LLAGOSTERA, "Itinerari del Rey en Martí (1396-1410)", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, (núm. 12, 13 i 14), Barcelona, Impremta de Henrich i Cia., 1916.

⁶ "Nos havem acordat de tenir festa de Pasqua aci en Tarragona e lo dimarts apres partir d'aci e anar a Vila Ffrancha" e a Martorell e per Sanct Cugat al bany de La Garriga. Si ab nos volets per tal porets venir a nos en aquell loch dels dessus dits que a nos plaura." ACA: Reg. 2241, fol. 52, GIRONA: *Itinerari...*, p. 74.

⁷ *Manual de Novells Ardits*, vol. I, p. 85. GIRONA: *Itinerari...*, p. 74.

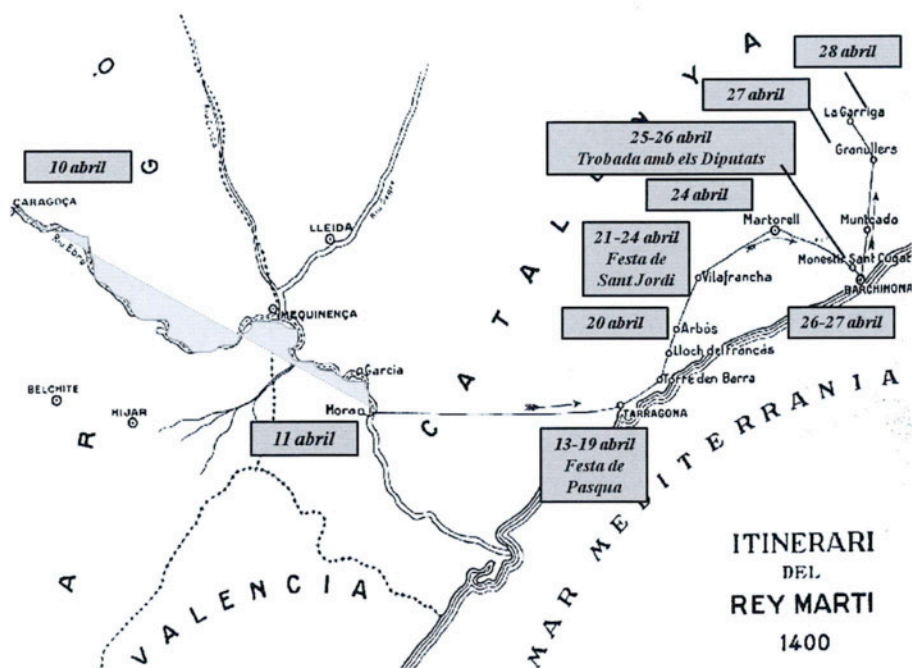

FIGURA 1. Itinerari del rei Martí l'Humà de Saragossa a la Garriga (J. Graupera—Mapa base: Daniel Girona Llagostera, "Itinerari del Rey...").

continuar per Montcada i Granollers fins l'arribada a la Garriga, el 28 d'abril de 1400 i van ser rebuts pel batlle Marc de Vilanova, els jurats i el rector i els obrers de la parròquia.⁸ Durant el trajecte el rei va escriure diverses cartes dirigides a la reina per les quals deduïm que pensava reunir-se amb ella a Vilafranca del Penedès per anar junts a la Garriga⁹ ja que la reina també es va trobar malament.¹⁰ (fig. 1)

La documentació ens diu poca cosa sobre l'evolució de la salut del rei en l'estada a la Garriga. Gran part de la documentació conservada emesa des d'allà ens

⁸ Josep MAURI SERRA, *Història de la Garriga*. Vol. 1. Barcelona, 1919, p. 168.

⁹ "Reyna. Per tal que haiats plaer e consolació vos fem saber que merce de nostre Senyor som be trobats en lo camí, e sapiats que jatsia vos haguessem fet e saber que us esperariem a Vila francha, pero per consell e gran cuita de Mestre Bernat, entenem a partir de Vila ffrancha d'ous continua nostre camí als banys e tralla que no us sperem. Pregays vos que ns certifiquets la vostra salut, car paler n aurem". ACA: Reg. 2241, fol. 53. GIRONA: *Itinerari...*, p.74.

¹⁰ En una carta datada el 20 d'abril de 1400 a l'Arboç especifica aquest fet i afegeix: "Pregants vos que ns certifiquets continuament la vostra salut, car plaer n aurem". ACA: Reg. 2241, fol. 53. (GIRONA, 1916, p. 74).

testa els temes de gestió d'estat tractats: una ordre d'allotjament al Palau Major de Barcelona de l'arquebisbe Felip de Messina (Sicília); una resolució d'un afer amb la congregació benedictina dels celestins; l'enviament de un col·laborador anomenat Coli per tal que el seu metge personal el guarís "*de certa plaga que ha en lo braç*"; l'ordre que el mestre jueu físic Bonjua Bondani, que havia arribat a Barcelona com a missatger del rei de Tunísia, i els dos jueus que l'acompanyaven haguessin de portar en el vestit la roda groga i vermella (rodella) que els identificava com a jueus i finalment l'ordre a l'almoier del Palau Major que donés 15 sous de pa a la porta del palau i a 4 sards cecs 4 racions de vi i carn cada dia.¹¹

Sembla que el rei es va instal·lar, a la seva l'estada a la Garriga, a Can Surell. En aquells moments, la Garriga era població dispersa que s'aglutinava al voltant de la parròquia de Sant Esteve de la Doma. A la plana on hi passava el camí ral de Barcelona a Vic s'hi va anar configurant un petit nucli de població al voltant d'una plaça amb certs casals significatius com a Can Pellicer, Can Mayol (actualment Can Raspall), Can Torra de la Plaça, Can Surell, Can Casellas i Can Dachs juntament amb l'hospital on hi havia els banys i la capella de Sant Joan i Sant Macari.¹² (fig. 2)

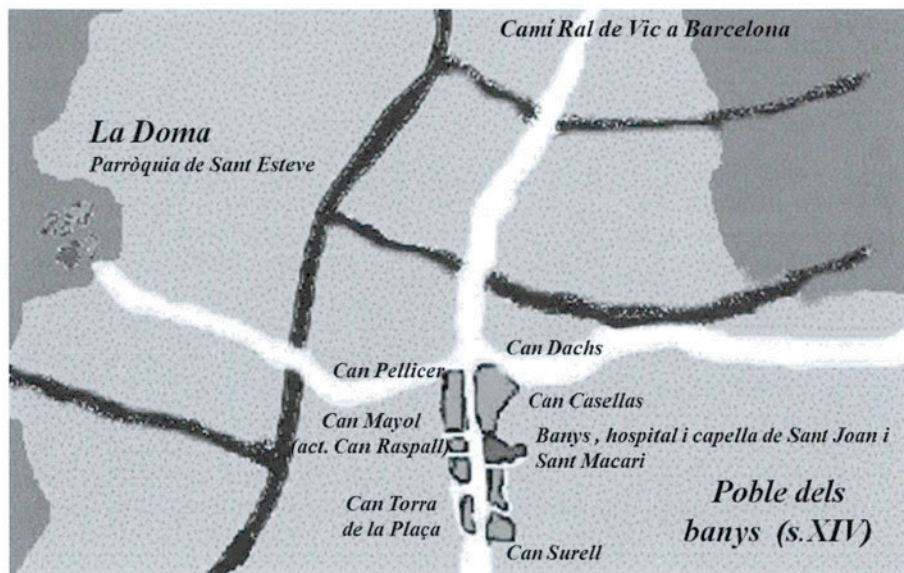

FIGURA 2. Croquis aproximat del poble dels banys de la Garriga en el segle XIV. (J. Graupera).

¹¹ Diversos documents regestats a GIRONA, 1916, p. 74.

¹² Josep MAURI SERRA, *Història de la...*

La fi de l'estada de la reina a la Garriga va tenir lloc el 26 de maig i després de sojornar a Granollers fins el dia 28 de maig va traslladar-se al palau de Valldaura per Montcada i Badalona. El rei per la seva part va sortir de la Garriga el 28 o potser el 29 de maig per trobar-se amb la reina a l'esmentat palau. (fig. 3)

Els banys a l'època medieval

L'origen de les termes medievals l'hem d'anar a cercar a l'antiguitat, i van ser difoses a la península a l'etapa del domini romà i amb la introducció de la seva civilització a casa nostra.¹³ En la documentació apareix una terminologia diversa per designar les instal·lacions que tenien l'aigua com a raó de ser dels seus serveis. La paraula *Balnea*, en la seva forma neutra, s'aplicava als banys privats de les *domus* urbanes o les *vil·lae* particulars i *Balneae*, en femení, s'aplicava als banys públics urbans. Anys més tard, en època imperial, es va estendre la paraula *Thermae*, del grec *Thermae*, per designar tots aquests espais. Per altra banda, les instal·lacions que utilitzaven l'aigua de forma terapèutica i que aprofitaven els dolls d'aigua calenta de forma natural va donar lloc a poblacions que van ser anomenades amb la paraula *Aqua* precedint un adjectiu com *aqua calidae*, *aqua voconis*, etc.

Els espais termals romans tenien una estructura molt ben definida que organitzava les estances de les piscines segons la temperatura de l'aigua a partir de la situació de la caldera amb la qual era escalfada. D'aquesta manera, la primera sala era l'*Apodyterium* o vestidor, en ella hom s'hi despullava i desava la roba en unes fornícules o nínxols oberts a la paret o en uns armaris de fusta sota la vigilància d'un esclau, a qui es pagava el servei. Dins les termes se solia anar nu, llevat d'unes sandàlies amb sola de fusta que servien per no cremar-se els peus amb el terra calent. Els qui volien —sobretot els joves— començaven per escalfar-se a la palestra (*palaestra*) després d'untar-se d'oli. La palestra consistia en una pista a l'aire lliure més o menys gran, coberta d'arena i voltada de porxos. A continuació, hom es dirigia a les sales de banys, que solien estar arreglades al costat de la palestra en una successió ascendent de temperatura: freda, temperada i calenta. Tanmateix els banyistes, amb l'objectiu d'acostumar el cos a la calor, solien iniciar el seu itinerari per la sala temperada o *tepidarium*, on es podien remullar amb aigua tèbia o, si no

¹³ Josep PUIG I CADAFAELCH, Antoni de FALGUERA, Josep GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, (Edició facsimil, Institut d'Estudis Catalans—Generalitat de Catalunya, 1983), vol. I, p. 125-134; Antoni MAÑÉ I SABAT, *Excursió per les termes romanes de Catalunya*. XXXIII Premi "Sant Bernat", Barcelona, Unió Excursionista de Catalunya, Dalmau Editors, 1999; *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Termas romanas en el occidente del imperio*, Gijón, 1999; M. J. PERÉX ed., *Termalismo antiguo. I Congreso peninsular*. Actas, Madrid, 1997; I. NIELSEN, *Thermae et Balnea. The architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus, 1993; F. MARAVER, *El termalismo y culto a las aguas en la prensa médica española. Termalismo Antiguo. Actas de la Mesa Redonda "Aguas mineromedicinales, termas curativas y culto a las aguas en la Península Ibérica"*, Madrid, Espacio, Tiempo y Forma, serie II. Historia Antigua, 1992, p. 195-210.

FIGURA 3. Aspecte actual de la plaça de Santa Isabel de la Garriga on es va iniciar el nucli medieval del segle XIV (J. Graupera).

hi havia banyera, s'asseien simplement en un banc. Tot seguit es passava a un espai més calent. El principal era el *caldarium*, que tenia almenys una banyera (*aluens*) amb graons, en els quals hom s'asseia per remullar-se amb aigua calenta (40°), i una pica d'aigua freda (*labrum*) per refrescar-se quan la calor es tornava massa intensa. En aquesta sala, amb l'estrígil —una mena d'espàtula corba de metall— es treien la capa formada no solament per la brutícia i la suor sinó també per l'oli i els ungüents que s'haguessin posat anteriorment. Algunes termes disposaven, a més a més, d'una cambra de petites dimensions, generalment circular, anomenada *laconicum*, si era per a saunes seques, o *sudatorium*, si era per a saunes humides. A la fi s'arribava als banys freds o *frigidarium*, on hi havia una o diverses banyeres: els més agosarats hi anaven directament, mentre que els més prudents tornaven a passar abans pel *tepidarium* amb la finalitat de suavitzar la transició. Les termes més grans tenien també una piscina més gran a l'aire lliure (*natatio*) per practicar la natació. Un forn (*praefurnium*) escalfava l'aigua i una cambra subterrània d'uns 60 cm d'alçada anomenat hipocaust (*hypocaustum*), cobert per la *suspensura*, és a dir, el paviment de les sales calentes elevat per mitjà d'uns petits pilars (*pilae*), generalment de maons, distribuïts de manera regular.¹⁴

¹⁴ http://www.cabrerademarpatrimoni.cat/rt_01.html Web elaborada per Josep Maria Rovira i Ferran Bayés, en la qual he col·laborat.

Els banys urbans: Els *hammams* islàmics¹⁵

La caiguda de la cultura clàssica comportà una reculada. A l'edat mitjana europea la brutícia campava i solament els musulmans van saber valorar i recollir el llegat clàssic. A Itàlia es pot documentar la persistència de balnearis romans a través de la cultura bizantina, però en els Països Catalans hem d'anar a buscar la seva presència medieval per la via islàmica. Els primers banys documentats a terres catalanes es poden datar entre els segles XII i XIII. El seu funcionament era semblant al de les termes romanes, com a lloc de reunió a nivell social, i el seu aspecte era aliè als estils romànic i gòtic; aquest fet ha generat una certa confusió en la seva cronologia degut al seu aspecte islàmic. Aquesta confusió ha deixat rastre, fins i tot, en el nom pel qual són coneguts, "banys àrabs". La majoria d'espais van ser erigits per privilegi reial, el qual era concedit en arrendament a algú en règim d'explotació. (fig. 4)

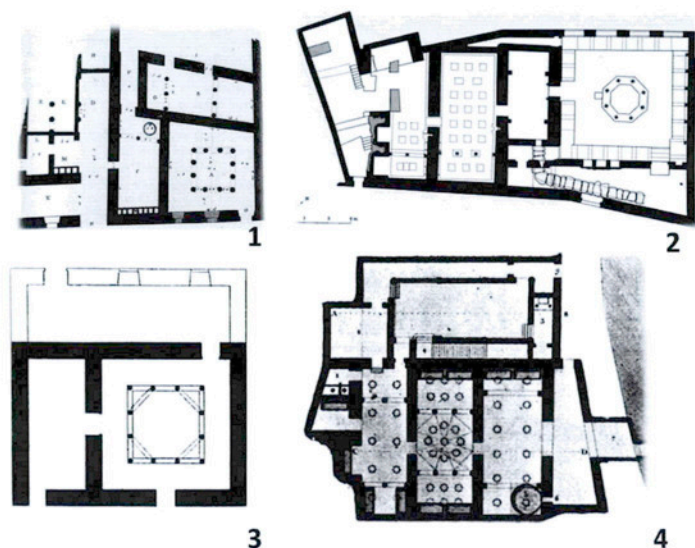

FIGURA 4. Dibuixos en planta d'alguns hammams medievals catalans. 1. Barcelona; 2. Girona; 3. Palma de Mallorca; 4. València.

¹⁵ Josep PUIG I CADAFALECH, Antoni de FALGUERA, Josep GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, (Edició facsímil, Institut d'Estudis Catalans-Generalitat de Catalunya, 1983), vol. III, p. 601-624; Xavier BARRAL, "El paisatge monumental d'època preromànica i romànica" a *Art de Catalunya. Ars Cataloniae*, vol. 3. *Urbanisme, arquitectura civil i industrial*. Barcelona, L'Isard, 1998, p. 69-115; Eduard RIU-BARRERA, "Els banys públics" a *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III: Dels palaus a les masies*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 231-233.

Hi ha diversos banys medievals documentats, però no conservats. A Tortosa sabem de l'existència de quatre edificis de banys a la ciutat andalusina en el moment de la seva conquesta el 1148, però no se sap res del seu aspecte. En el 1250 ja solament n'hi havia un els ingressos del qual servien per reparar l'obra de la muralla. A les "*Consuetudines Dertosa*" (1272) s'hi recull la normativa del seu funcionament. A partir d'aquest text sabem que hi podia anar tothom a partir de set anys amb un servei de dia i nit. A partir del 1347, es van reservar dies especials per a musulmans i jueus. D'aquest edifici dels banys solament queden uns vestigis al carrer dels Banys que van ser identificats el 1979 com a tals. Es tracta d'unes naus paral·leles cobertes amb volta de canó. En el cas de Lleida, els banys es troben documentats des del 1150 quan el comte de Barcelona va fer donació a Guillem Obilot de les cases, forn i banys de Lleida prop de la porta d'Alcàntara que havien estat propietat del musulmà Abenhiara, juntament amb els molins que estaven situats prop de la muralla i de la porta de Corbins. Pel que fa a Balaguer, el 1102, el comte Ermengol d'Urgell va fer donació de la quarta part de les botigues, banys, forns i molins de la ciutat a Santa Maria de la Seu d'Urgell. També se'n troben documentats a Perpinyà (des del segle XIII), a Montblanc (1303), Vic (1317) i a Ascó i Vinebre el 1416 i al Regne de València els de Camp de Morvedre prop de Sagunt.

Dels edificis dels banys de Barcelona, Girona, Palma de Mallorca i València en coneixem la seva estructura o ens han pervingut fonts iconogràfiques que ens permeten saber el seu aspecte. A Barcelona¹⁶ sabem de l'existència d'uns banys vells prop de Santa Maria del Mar, al barri de la Ribera, però els que tenim documentats a nivell gràfic són els anomenats "banys nous" situats al call. Fins fa poc en sabíem l'aspecte pels gravats conservats del segle XIX (Laborde, Parcerisa...), però, l'any 2002, es van descobrir unes estructures que li pertanyen en unes reformes de l'interior de la botiga del número 10 del carrer Banys Nous. Es tracta dels antics banys jueus per a homes que s'estructuraven a partir d'un pati voltat de sis estretes arcades que es troben en un bon estat de conservació. Probablement corresponen als que van ser contractats per l'alfaquí Abraham Bonastruc a Ramon Berenguer IV l'any 1160. (fig. 5)

Els banys de Girona¹⁷ són els més ben conservats. Els tenim documentats per primer cop l'any 1194, quan el rei Alfons el Cast va concedir diversos rèdits a la Seu de Girona entre els quals hi figuraven els dels banys. En el setge del 1285, per

¹⁶ Francesc CARRERAS CANDI, "Les aygues y banys de Barcelona", a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, any III, núm. 11 (juliol-setembre de 1903), p. 115-139; Josep M. SALRACH, "El sistema social i formes de vida en el medi urbà", a *Història de Barcelona*, vol. 2. *La formació de la Barcelona medieval*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 137.

¹⁷ Josep PUIG I CADAFALECH, "Els banys àrabs de Girona i la influència moresca a Catalunya", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. V, part I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1913, p. 687-728; Joaquín Yarza, *Arte y arquitectura en España (500-1250)*, Madrid, Càtedra, 1979 (*Manuales de arte*), p. 150; Joan Albert ADELL, "Els banys àrabs de Girona", a *Catalunya Romànica*, vol. V. *El Gironès, la Selva, el Pla de l'Estany*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 172.

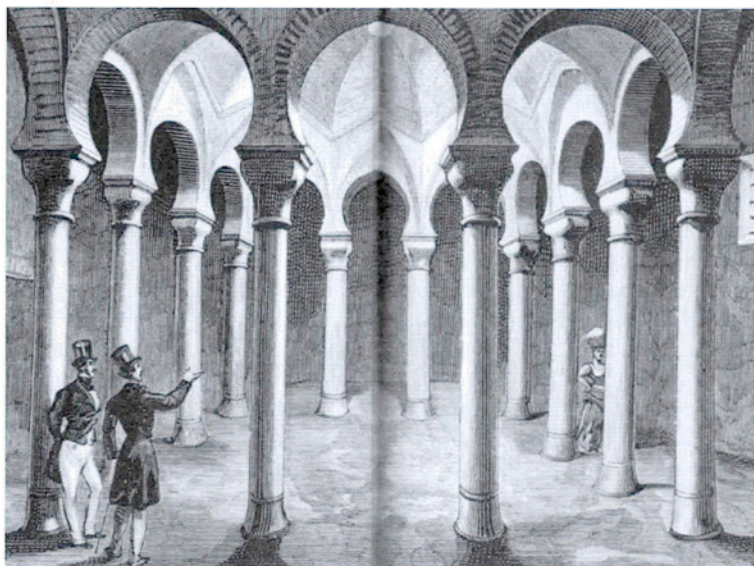

FIGURA 5. Banys àrabs de Barcelona (Francesca Español, Joaquín Yarza, *El Romànic català*).

part dels francesos, es van infligir considerables destrosses a l'edifici. El 1294, Jaume II els va cedir a Ramon de Tolrà o Taialà (*Toyolano*) a canvi que els restaurés. Les obres van durar dos anys i van costar uns 1.901 sous. L'establiment va funcionar com a banys fins que es van clausurar al segle XIV. A partir d'aleshores, va passar a mans privades que el destinaren a altres usos. El 1617 s'hi va establir un convent de monges caputxines que el feien servir de rebost, cuina i bugaderia. És durant el segle XIX que es popularitzà el terme *Banys àrabs* per referir-se a l'edifici. El 1929, els banys van passar a titularitat pública i es van rehabilitar. L'aspecte actual de l'edifici és el fruit de la intervenció restauradora duta a terme entre els anys 1929 i 1931, dirigida pels arquitectes Rafael Masó i Jaume Blanc. També en coneixem l'aspecte antic a partir dels gravats d'Antoni Roca, Parcerisa, Laborde, entre d'altres. Puig i Cadafalch els va trobar un paral·lel amb els banys de Tlemcen (Algèria). Seguint el model dels banys romans, es troba organitzat en cinc recintes: els vestidors, la sala freda, la sala tèbia, la sala calenta i la sala del forn i la caldera. La part que hom destaca més és el que correspon a la piscina de planta octogonal dels vestidors, sobre la que descansen vuit columnes que rematen en una cúpula octogonal peraltada. (fig. 6)

Els banys de Palma de Mallorca es troben situats en els jardins de Can Fontirroig, número 7 del carrer Can Serra de Palma, i corresponen a les poques restes de l'arquitectura musulmana conservades a l'illa. Es tracta d'una sala de superfície

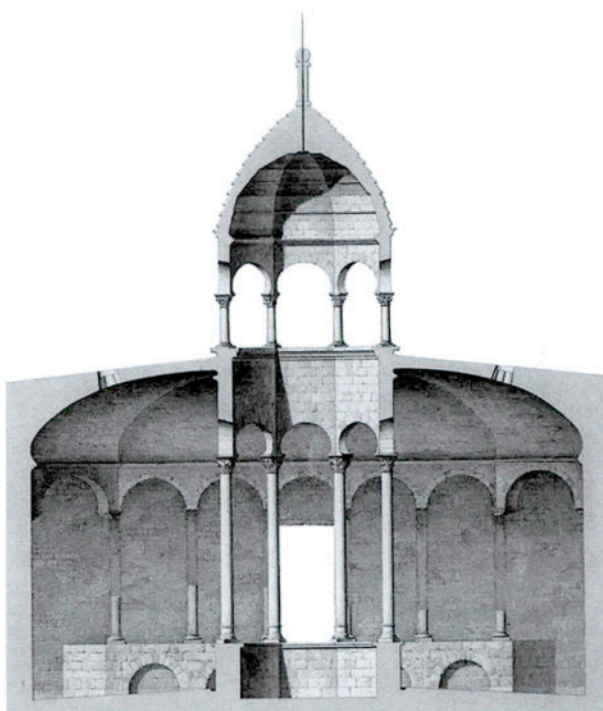

FIGURA 6. Banys àrabs de Girona (Francesca Español, Joaquín Yarza, *El Romànic català*).

quadrada amb dotze columnes que suporten una cúpula amb diverses obertures rodones. Aquesta sala estava destinada als banys calents i per això disposava d'un doble sol amb forats per on circulava l'aigua calenta i el vapor. La diversitat estilística dels capitells ve motivada possiblement pel fet que en la seva construcció s'hi van aprofitar materials procedents d'altres edificis. Sembla que van ser construïts en el segle XI i conservats només parcialment, ja que no queden restes de la sala de banys freds. Aquests banys àrabs possiblement formaven part del palau d'algun noble musulmà. El 1381, l'infant Joan en va concedir la seva explotació al jueu mallorquí Cresques Abraham, conegut pels seus mapamundis.

Els banys de València, anomenats de l'Almirall ja que es troben situats al costat del Palau de l'Almirall d'Aragó, es troben situats en el barri de la Xerea del districte de la Ciutat Vella de València. Encara que van ser construïts en el segle XIV, ho van ser seguint l'estil i la tipologia de l'arquitectura islàmica, i són la millor i quasi única mostra d'aquest tipus d'arquitectura a la ciutat de València, on tot va ser arrasat amb l'arribada dels cristians. Les fonts ens testimonien que la ciutat is-

làmica de València en el moment d'entrar els primers ocupants cristians, el 1238, era una ciutat molt ben proveïda d'establiments balnearis. El total de banys existents en aquell moment podia acostar-se als vint-i-cinc, amb una població d'uns 15.000 habitants. Així i tot, no serien més de cinc els banys que van sobreviure als anys immediatament posteriors a la conquesta. I durant el regnat de Jaume II (1291-1327) se n'hi van construir de nous. Va ser llavors que es van bastir els banys de l'Almirall. El promotor del conjunt d'edificis va ser el cavaller i jurista Pere de Vila-rasa i quedaven integrats en un conjunt format pel palau, un forn, els banys i, probablement, altres immobles de caràcter veïnal. Les obres es consideren acabades el 1320. L'edifici consta de tres cambres amb volta: la sala freda, la tèbia i la calenta.

Els *miqvé* jueus o banys de purificació¹⁸

Un altre dels edificis dedicats a l'aigua a l'època medieval a Catalunya són els *miqvé* jueus. El seu ús és molt diferent als plantejats fins ara ja que l'aspecte del bany es relaciona amb la purificació del cos abans de l'entrada a la sinagoga. De fet paraula *miqvé* significa literalment piscina d'aigua corrent o aigua de pluja. El seu objecte és tornar pura una persona impura que ho ha esdevingut pel contacte amb persones difuntes, amb el contacte amb una altra persona impura o per algun flux impur del seu cos, especialment la menstruació. En els *miqvé* també es realitzaven els banys de purificació tant de persones (homes i dones) com d'objectes (com era la purificació per immersió de tota la vaixel·la de vidre i metall utilitzada en la pasqua jueva). En el Temple de Jerusalem, aquesta pràctica era usada pel gran sacerdot per procedir a la seva purificació abans d'entrar en el *sancta sanctorum*. Posteriorment, va passar a ser utilitzat solament per la dona en estat de *Nidda* o d'impuresa. Les piscines del *miqvé* havien de tenir 20 *se'ah* (entre 250 i 1.000 litres) per tal que una persona s'hi pogués submergir sencera. El *miqvé* és vàlid sigui quina sigui la seva construcció però ha d'estar construït en el mateix terreny i ha de ser impermeable a l'aigua perquè els vessaments l'invaliden. Havia de mesurar 1,20 metres d'altura per permetre que una persona en peu quedés totalment immersa, encara que hagués de doblegar els genolls, però més endavant es va establir que mentre contingués la quantitat necessària d'aigua mínima, la immersió era vàlida encara que hom s'hagués d'estirar.¹⁹

¹⁸ J. FERNÁNDEZ COROMINAS, "La Miqwah de Besalú", a *Amics de Besalú. III Assemblea d'Estudis sobre el seu Comtat*, Besalú, 1980, p. 153-156.; J. M. MILLÀS I VALLICROSA, *Descubrimiento de una Miqwah en la población de Besalú*, Madrid, 1965; M. Oliva Prat, "Un importante monumento hebraico descubierto en Besalú, Gerona", a *Actas del V Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos Jaca-Pamplona*, 1966, p. 134-142.

¹⁹ *Encyclopedia judaica*, vol. 11 (Jerusalem, 1971).

A Catalunya s'han documentat els *miqvè* de Besalú i Girona. El de Besalú va ser donat a conèixer el 7 de gener de 1965 per Esteve Arboix i Josep Fernández Corominas d'Amics de Besalú. La troballa de l'edifici es va fer per la part superior i de manera inesperada. En acabar els treballs de desenterrament, es va proposar l'ajut del rabí Chilli, director del Seminari Israelita de París que, juntament amb el rabí de Perpinyà Daniel Mordoc, el van identificar com a tal a partir de les mesures (40 *saba*) i va esdevenir el primer edifici d'aquestes característiques identificats a la península i el tercer trobat fins al moment a Europa. Des del desembre del 2002 fins el març del 2005 es van realitzar unes excavacions arqueològiques en la zona adjunta on es suposava que hi havia la sinagoga i es va poder identificar la sala d'oració juntament amb la galeria de les dones en un nivell superior i separada de l'espai dels homes, el pati on es realitzaven les diverses festivitats i els casaments, l'escola on s'impartien classes tant a mainada (nens i nenes) com a joves "adolescents". La sinagoga era usada com a lloc de reunió de la comunitat jueva no només per motius religiosos, sinó també per solucionar afers relacionats amb la *aljama* (ja fos la recollida d'algun impost, ja fos una denúncia entre membres de la comunitat). Els banys àrabs de Girona que abans hem comentat van ser utilitzats com a *miqvè*. L'*aljama* dels jueus, els llogava uns dies determinats per utilitzar-los com a tals fins ben entrat el segle XIV, ja que els jueus gironins no en disposaven d'uns de propis. A partir d'aquest moment en van construir uns, dels quals no en resten, que estaven situats a l'actual carrer de les Ballesteries, i s'hi accedia des de la Sinagoga que aleshores estava situada entre la muralla de la ciutat i l'actual carrer de la Força.

Els banys terapèutics: els *Aqua*

Un tercer ús que se'ls donava als edificis destinats als banys era l'ús terapèutic. L'origen de aquesta funcionalitat de l'aigua es deu a Hipòcrates. En el seu *Tractat sobre aires, aigües i llocs*, fa referència a les aigües minerals, establint-ne el seu ús per a sanar pulmonies, dolors de costat, febres i convulsions i indicant-ne les seves contraindicacions. Després es troben clars testimonis de l'ús dels banys calents en els antics escriptors grecs com Sòcrates, Plató i Aristòtil. L'escola hipocràtica sostenia que la malaltia era el resultat d'un desequilibri al cos dels quatre humors, uns fluids que en bona salut es trobaven naturalment en una proporció igual. Quan els quatre humors (la sang, la bilis negra, la bilis groga i la flegma) es desequilibraven ("discràsia" o mala mescla), l'individu emmalaltia i romania malalt fins que es recuperava l'equilibri. La teràpia hipocràtica es concentrava a restaurar aquest equilibri. En general, la medicina hipocràtica era molt gentil amb el pacient; el tractament era suau i destacava la importància de mantenir el client net i estèril. Per exemple, només es feia servir aigua neta o vi per a les ferides, tot i que un tractament sec era preferible. A vegades, es feien servir liniments balsàmics. Després d'Hipòcrates, el següent metge de rellevància fou Galè, un grec que visqué entre

els anys 129 i 200. Galè va perpetuar la medicina hipocràtica, expandint-la en totes les direccions. A l'edat mitjana, els àrabs adoptaren els mètodes hipocràtics a nivell mèdic.

A l'igual que en els banys àrabs, hi ha edificis termals solament documentats que no han arribat a nosaltres, com els banys d'Arles del Tec a Amélie-les-Bains (Vallespir). A la Cerdanya en tenim de documentats a Font-romeu, Llo, Dorres (les Escaldes) i a Saint-Thomas-les Bains, prop de Montlluís, i, també en el Pirineu, a les Escaldes d'Engordany, a Andorra.

Els més coneguts, però, pertanyen a poblacions amb un origen romà que ja aprofitaven l'ús terapèutic de l'aigua calenta que brollava del subsòl. En tots els casos, van reutilitzar estructures romanes antigues després d'una època d'abandonament. L'auge d'aquests espais termals coincideix en tots ells a la baixa edat mitjana i en aquests vells espais enrunats s'hi van bastir edificis hospitalaris. A Catalunya els tenim documentats a *Aqua Voconiae* (Caldes de Malavella), *Aqua Calidae* (Caldes de Montbui) i *Caldes d'Staracho* (Caldes d'Estrac).

Aqua Voconiae (Caldes de Malavella)²⁰ es troba situada entre *Gerunda* (Girona) i *Seterrae* (Hostalric) a 12 milles (17,820 km) al sud de la primera i a 15 milles (22,275 km) al nord de la segona. Era una *mansio* amb dret llatí. Les antigues termes romanes es van trobar documentades arqueològicament en dos llocs: el puig de les Ànimes i el Puig de Sant Grau. Les restes arqueològiques del puig de les Ànimes van ser descobertes el 1876 per Joan Balari i s'hi van trobar més restes en el 1880 quan es van fer unes instal·lacions d'ampliació de la fàbrica *Agua Imperial*. D'aquesta part no en tenim restes visibles ja que van ser destruïdes amb les obres. Solament tenim referències amb un dibuix realitzat el 1881 pel membre de l'Associació d'Excursions Catalana Joan Arzabe i d'altres d'Anfós Gelabert del 1911. Les restes del puig de Sant Grau tenen un grau de conservació més notable. Van ser descrites per Francisco de Zamora en el seu *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. En època medieval s'hi va bastir el castell de Caldes (segle XI) i posteriorment en època baix medieval s'hi va bastir un hospital aprofitant les dependències del castell. Les excavacions arqueològiques es van iniciar entre el 1897 i el 1902 i van estar dirigides per Font Sagué amb el posterior estudi de les restes per part de Serra Ràfols. Les excavacions van permetre documentar una primera etapa romana (de la primera meitat del segle I dC fins el segle IV) i una posterior transformació en època altmedieval en el *Castrum Vetulo* o de *Malaveya*, sense poder verificar l'aprofitament de les aigües i les restes romanes. La represa de l'aprofitament de les aigües la podem situar a partir del segle XV amb la creació d'un "hospital de pobres transeünts". L'aspecte actual es deu a la remodelació del recinte efectuada el 1969 revalorant les estructures romanes. (fig. 7)

²⁰ Jordi MERINO, Josep M. NOLLA, Marta SANTOS, *Aqua Calidae. Presència romana a la Selva. 2n premi Moragues de Recerca 1993*. Santa Coloma de Farners, Consell Comarcal de la Selva, Centre d'Estudis Selvatans, 1994, (Estudis i textos, 3).

FIGURA 7. Castell medieval i termes de Caldes de Malavella (J. Graupera).

Les termes d'*Aqua Calidae* (Caldes de Montbui)²¹ es troben datades en el seu moment més antic des del segle I aC i també es tractava d'un municipi amb dret llatí. Les primeres referències medievals de la població són del segle X on apareixen esmentades les esglésies de Santa Maria i Sant Pere. El 1110 sabem que el recinte estava emmurallat i el rei hi tenia un palau. En el segle XII, la vila tenia uns 400 habitants aproximadament, segons els censos. Fins a mitjans del segle XIV, Caldes va exercir la capitalitat de la sotsvegueria del Vallès, amb una residència per al veguer, notaria i escrivanies. El rector de la parròquia de Caldes va esdevenir el cap de l'ardiaconat del Vallès.

L'abundor de fonts termals d'aigua calenta fa que en època medieval tinguem testats diferents edificis dedicats als banys a la població, tan públics com privats. Sabem que una casa dedicada als banys pertanyia a un tal Pere Llunes en el segle XIV i, un segle més tard, va passar a mans de Pere Arbós. Els banys que, amb el nom de Can Rius, el 1960 encara estaven en funcionament, el 1354 eren gestionats

²¹ *Visió històrica de Caldes de Montbui*. Caldes de Montbui, Thermalia, Museu de Caldes de Montbui, 2007, p. 67-71, 73-78

pel carnisser Guillem Prats. En el segle XV algunes d'aquestes cases de banys van passar a ser propietat de prohoms barcelonins com la família Casaldàliga, els Des torrent, els Montcada, els Torrelles, Jaume d'Urgell i fins i tot a l'infant Martí el Jove. Tenim documentada, des del 1386, la construcció d'un recinte hospitalari, l'anomenat hospital de pobres de Santa Susanna, fundat per Pere i Bernat Llunes. Al cap de deu anys passarà a ser gestionat pel comú de la vila amb un administrador elegit anualment. L'edifici tindrà aquesta funció fins l'any 1799. Amb les obres de remodelació de l'edifici per construir-hi el museu actual, s'hi van localitzar les estructures medievals d'un pati porxat amb arcs de mig punt i algunes dependències de la planta baixa d'època gòtica que han estat conservades i restaurades. (fig. 8)

Finalment a *Caldes d'Staracho* (Caldes d'Estrac)²² tenim documentada la construcció d'un hospital en el segle XIII, amb una casa de repòs regentada pels monjos hospitalers de l'orde de Sant Joan. L'edifici construït a partir del 1230, pertanyia al terme del Castell de Mataró, i depenia directament a nivell eclesiàstic de la Seu de Barcelona. En el 1343, a banda de l'hospital, ja consta l'existència d'una casa de banys propietat de la ciutat de Barcelona. Posteriorment, l'any 1394, a partir d'un decret reial tenim testat el greu estat de deteriorament de l'edifici de l'hospital, els banys i la font d'aigua calenta. La font era utilitzada per activitats allunyades de la funció guaridora i s'acusa que els veïns del poble que "*ameren publicament canem, oli, buyden e laven ventres e budeyls de porchs, de moltons, cabrits, anyells e d'altres animals, remullen e laven bugades e altres draps e coses sutzes dins la dita font o aljup o ix la dita aigua*". Malgrat tot, l'aigua seguia sent utilitzada pel banys de malalts, els quals "*...ignorants les dites sutzures se banyen en la dita aygua corrupta e ensutzeida, axi com deurién cobrar garió e sanitat de llurs malalties aquells les multipliquen*". Per això, el rei Joan I va publicar unes fortes multes i penes de presó per als que no respectessin la utilitat guaridora de les aigües termals.

El 23 de febrer de 1396, el rector Francesc Faber va vendre la quadra de Caldes a la ciutat de Barcelona. La venda incloïa a banda de la jurisdicció, els drets dels banys d'aigua calenta. Sabem, a partir d'aquesta venda, que la casa dels banys estava situada prop de l'església de Caldes "*...alienare balnea iuxta dictam vestram ecclesiam constituta vocata banys de caules desterach antiquitus bedeficata...*" A partir d'aquest moment, Caldes d'Estrac es constituïa en carrer de Barcelona a l'igual que Tàrraga, Vilagrassa, Terrassa, Sabadell i Montcada. Aquests llocs serien governats per un sol procurador representant el Consell de Cent fins el 8 d'agost

²² Joaquim SALARICH, *Apuntes para la historia de Caldas de Estrach (vulgo) Caldetas*, Barcelona, La Renaixensa, 1882; Albert BATLLE, *Caldes de Estrach o Caldetes. Un vell plet*. Caldes d'Estrac, Ajuntament de Caldes, Caixa d'Estalvis Laietana, 1985; Joaquim GRAUPERA, "Un capitell romànic d'influència rossellonesa a Caldes d'Estrac (Maresme)", a *Lambard. Estudis d'art medieval*. Vol. VII (1993-94). Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, p. 81-88; Maria Victòria HUMET, *Aigua termal i aigua de mar a Caldes d'Estrac*, Caldes d'Estrac, Ajuntament de Caldes d'Estrac, 2006 (Caldes Aqua,3).

FIGURA 8. Restes conservades de l'hospital i termes de Caldes de Montbui. (J. Graupera)

de 1454 que es va crear el càrrec de *saigh i corredor del lloc de Caldes*. Amb la venda del 1396, es va aprofitar per construir de nou els banys per ordre del Consell de Cent barceloní, segons consta en el registre de dos pagaments, l'un de 100 lliures i l'altre de 300 sous respectivament. L'edifici termal estava constituït per un edifici de planta baixa amb una sèrie de piscines separades per un passadís i es trobava situat en el lloc on actualment hi ha l'edifici de l'ajuntament. Tenim constància de l'engrandiment d'aquest primitiu edifici en diferents moments d'època moderna. L'any 1766, el rector Francesc Sanz va construir vuit banys més, quatre a cada costat del corredor. De la mateixa manera, l'any 1794 per causa d'haver baixat el nivell de les aigües van instal·lar una bomba per fer-hi arribar l'aigua. Cinc anys més tard, es van construir quatre banyeres més baixes. L'edifici actual dels banys, al costat de l'antic, va ser construït de nou l'any 1819.

A l'igual que a la Garriga, tenim coneixement documental que el rei Jaume II va acudir a Caldes d'Estrac per tal de guarir-se. Entre l'octubre de 1318 i el març de 1319, el monarca va contraure el paludisme a Figueres quan es traslladava a Perpinyà, la qual cosa comportà el seu retorn Barcelona. Segons s'expressa en una carta al seu cosí Sanç de Mallorca, es queixava de febres altes que el tenien retingut al llit amb tal gravetat que li van fer témer per la seva vida i el va portar

pel mes de novembre del 1318 a subscriure les últimes disposicions, on especificava la forma de satisfer els deutes contrets que, per manca de diners, el va portar a preveure la venda de joies i béns mobles. Malgrat la gravetat de la malaltia, el rei Jaume II no va morir i, en arribar la primavera, va observar una substancial millora, malgrat que en una carta al seu segon fill i successor Alfons, datada a Tarragona el 2 de març del 1320, admetia que encara no estava curat del tot. Jaume viuria i regnaria encara uns 10 anys més.

La malaltia també va afectar la reina, tal com ens documenta un text datat el 17 de setembre de 1318 on hi consta que ella també patia fortes febres. Pel febrer de 1319 estava encara convalescent a Tortosa i els metges van aconsellar-li de prendre banys a Caldes. Segons una carta datada a Barcelona el 29 de març del 1319, el rei va autoritzar que la reina Maria es traslladés a Caldes d'Estrac seguint el consell dels doctors. En agraïment als serveis prestats per l'hospital de Caldes d'Estrac, el 18 d'agost de 1319 van fer donació d'una capa de cor a aquest temple segons consta en la relació d'entrades i sortides d'objectes artístics de la cambra reial: "*...ecclesie sancte Marie Balneorum Calidarum d'Estarach, prope mare, unam capam de coro de purpra, cum signis aquilarum et avium, forrtam de panno croceo*". Segurament, la prolongació de la malaltia no deuria permetre una llarga estada a Caldes. Per aquest motiu es van prendre mesures per condicionar algunes estances del Palau Reial de Barcelona per tal que la reina pogués passar amb més comoditat els símptomes de la malaltia. Es van encarregar al mestre de cases Pere Muntanyol aquestes reformes que van consistir en la construcció d'uns banys en el palau. Les obres deurién presentar certes dificultats ja que hi ha partides pressupostàries posteriors que indiquen que l'espai va patir força reformes. A indicacions dels metges, l'aigua utilitzada per als banys era portada de Caldes d'Estrac. Pere Muntanyol també va tapar les goteres "*en lo terrat sobre la cambra de la senyora, ja que's plovía*" i va intervenir en algunes reformes a la cuina i en un safareig. Sembla que la cura no tingué el seu efecte guaridor del tot ja que sabem que la malaltia es va agreujar fins la mort de la reina el setembre de 1322. No hi ha certesa de quina és la Casa del Rei de Caldes. Segons la tradició popular del poble es tracta de la casa núm. 5 del carrer Baixada de l'Església. En aquesta casa, solament es pot observar en l'actualitat, una sèrie de portals i finestral gòtics en la façana.

Un altre rei que va fer estada a Caldes d'Estrac va ser Alfons III que va visitar els banys un any abans de la seva mort, el 1335, realitzant diverses estades; una al febrer, una altra per l'abril i una altra al juny. La raó inicial va ser la prescripció mèdica per haver contret una malaltia al peu per la llarga durada d'un viatge des de València a Barcelona. Sembla que va sortir de València a principis de juny per dirigir-se a Barcelona, on va arribar aproximadament en una data propera al 10 del mateix mes. El dia 19 d'aquest més va visitar Caldes d'Estrac, ja que va datar un document en aquesta població. El dia 21 de juny apareixen documents datats de nou a Barcelona, però el 26 de juny tornen a datar-se des de Caldes d'Estrac (*Calidarum Destarach*). Des del 27 de juny al 6 de juliol són

datats des de Badalona i els restants fins a la seva mort el 24 de gener del 1336, des de Barcelona.²³

Sabem també, a partir d'un decret a favor de Caldes d'Estrac signat l'11 de juliol de 1394 per Joan I,²⁴ que els monarques de la corona catalanoaragonesa tenien una residència pròpia a Caldes per tal de residir-hi en les seves estades al balneari. Joan I ens ho descriu d'aquesta manera: “...per lo qual rao nostres predecessors de gloriosa memoria havents gran afeccio al be que a la cosa publica pervenia per virtut de la dita aygua-faherent construir vora de la dita font o aljup on ix la dita aygua, una casa apellada vuy Cambra del Rey on ells e lurs successors en cas de necessitat e en altra manera poguessen estar o habitar, la qual vuy per concessio nostra te e posseeix lo feel scriva nostre Berenguer Carrera...”.

²³ ACA: Reg. 536, fol. 33-34 a Michael Mc Vaught, *Medicine Before the plague: Practitioners and Their Patients in the Crown of Aragon 1285-1345*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, p. 34-35; Joaquim MIRET I SANS, “Itinerario del rey Alfonso III de Catalunya IV de Aragón, el conquistador de Cerdeña” a *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras*, núm. 9 (1909), p. 123.

²⁴ ACA: Registre de Cancelleria Reial, 1927, fol. 180 v. Publicada i traduïda a BATLLE, 1985, p. 169-171.